e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

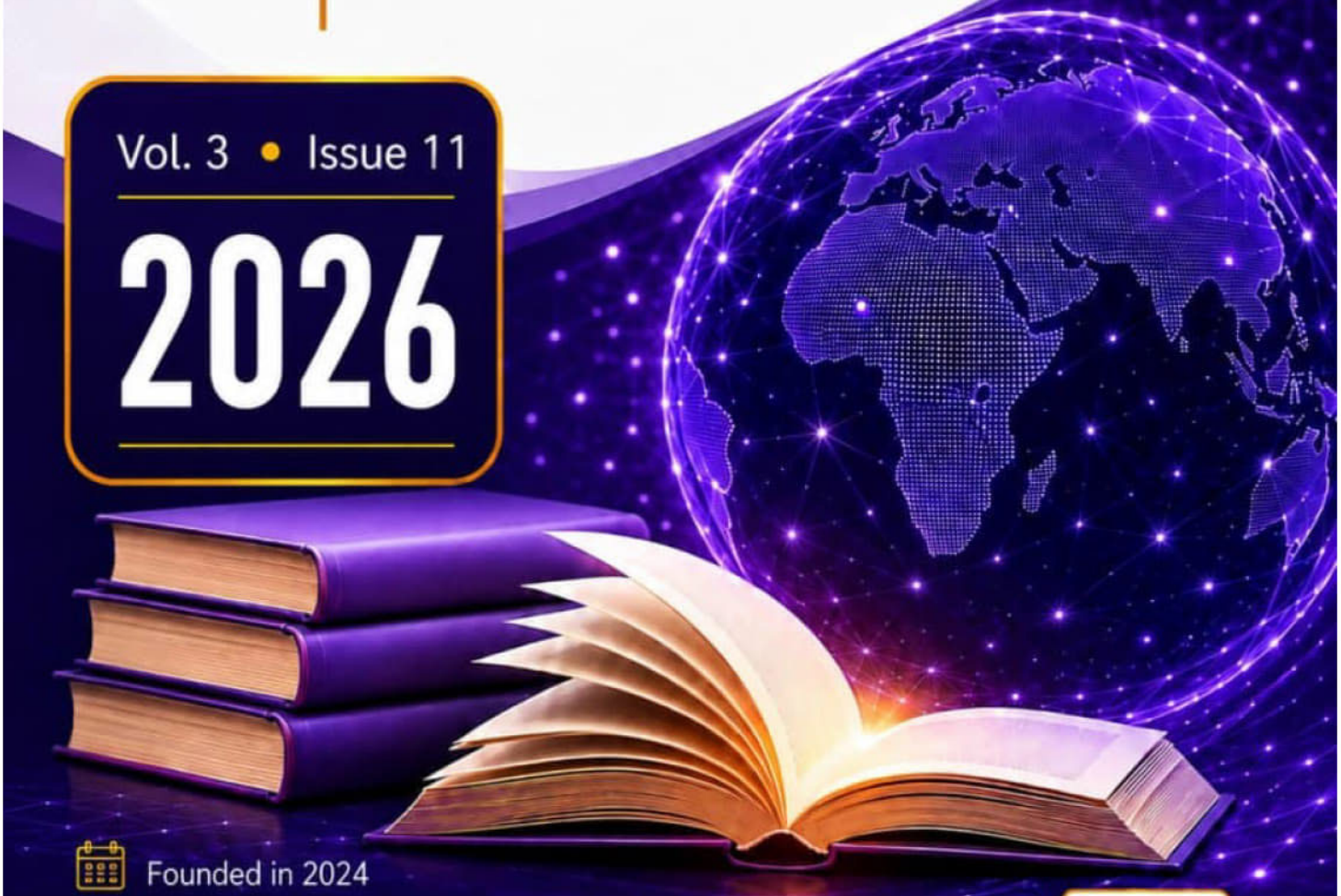

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/5knz7a46

BADIIY DISKURSDA INTERTEKSTUALLIKNING LINGVOSEMANTIK XUSUSIYATLARI

Mannonova Feruzabonu Sherali qizi
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, katta o‘qituvchi, (PhD).
e-mail: feruzamannonova@gmail.com **ORCID**: https://orcid.org/0000-0003-2173-4698

Annotatsiya.
Maqolada badiiy diskursda intertekstuallik hodisasining lingvosemantik tabiati, uni yuzaga chiqaruvchi til birliklari hamda matnlararo munosabatlarning mazmun va badiiy-estetik ta’sirni shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Intertekstuallik keng va tor talqinlarda izohlanib, M. Baxtinning dialogizm konsepsiyasi, Y. Kristevaning intertekstual matn haqidagi qarashlari hamda J. Jenettning transtekstuallik tasnifi o‘zaro qiyoslanadi. Iqtibos, alluziya, reminissensiya, epigraf, parafraz va pretsedent birliklarning semantik-pragmatik imkoniyatlari tavsiflanadi. O‘zbek, rus va jahon adabiyoti materiallari asosida intertekstual birliklarning denotativ, konnotativ, assotsiativ, baholovchi va pragmatik qatlamlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida intertekstuallik badiiy diskursda shunchaki tashqi manbaga ishora emas, balki yangi ma’no hosil qiluvchi, muallif pozitsiyasini ifodalovchi va kitobxonning madaniy xotirasini faollashtiruvchi lingvosemantik mexanizm ekani asoslanadi.

Kalit so‘zlar: badiiy diskurs, intertekstuallik, lingvosemantika, matnlararo aloqa, alluziya, iqtibos, reminissensiya, pretsedent matn, konnotatsiya, pragmatik ma’no, lingvomadaniyat.

ЛИНГВОСЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Маннонова Ферузабону Шерали кизи
Узбекский государственный университет мировых языков, старший преподаватель, (PhD).

Аннотация.
В статье раскрываются лингвосемантическая природа интертекстуальности в художественном дискурсе, языковые единицы, посредством которых она реализуется, а также роль межтекстовых отношений в формировании содержания и художественно-эстетического воздействия. Интертекстуальность рассматривается в широком и узком понимании, сопоставляются концепция диалогизма М. Бахтина, взгляды Ю. Кристевой на интертекстуальный текст и классификация транстекстуальности Ж. Женетта. Характеризуются семантико-прагматические возможности цитат, аллюзий, реминисценций, эпиграфов, парафразов и прецедентных единиц. На материале узбекской, русской и мировой литературы анализируются денотативные, коннотативные, ассоциативные, оценочные и прагматические уровни интертекстуальных единиц. В результате исследования обосновывается положение о том, что интертекстуальность в художественном дискурсе представляет собой не просто отсылку к внешнему источнику, а лингвосемантический механизм, формирующий новые смыслы, выражающий авторскую позицию и активизирующий культурную память читателя.

Ключевые слова: художественный дискурс, интертекстуальность, лингвосемантика, межтекстовая связь, аллюзия, цитата, реминисценция, прецедентный текст, коннотация, прагматическое значение, лингвокультура.

LINGUOSEMANTIC FEATURES OF INTERTEXTUALITY IN LITERARY DISCOURSE

Mannonova Feruzabonu Sherali qizi
Uzbekistan State World Languages University, Senior Lecturer, (PhD).

Abstract.
This article examines the linguosemantic nature of intertextuality in literary discourse, the linguistic units through which it is realized, and the role of intertextual relations in shaping meaning and artistic and aesthetic impact. Intertextuality is interpreted in both broad and narrow senses, with a comparative examination of M. Bakhtin’s concept of dialogism, J. Kristeva’s views on intertextual texts, and G. Genette’s classification of transtextuality. The semantic and pragmatic potential of quotations, allusions, reminiscences, epigraphs, paraphrases, and precedent units is characterized. Drawing on materials from Uzbek, Russian, and world literature, the study analyzes the denotative, connotative, associative, evaluative, and pragmatic layers of intertextual units. The findings substantiate the view that intertextuality in literary discourse is not merely

ISSN 3060-5059 (Online)

a reference to an external source but a linguosemantic mechanism that generates new meanings, expresses the author's position, and activates the reader's cultural memory.

Keywords: literary discourse, intertextuality, linguosemantics, intertextual relations, allusion, quotation, reminiscence, precedent text, connotation, pragmatic meaning, linguoculture.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikda badiiy matnni yopiq, o‘z-o‘zicha yakunlangan nutqiy butunlik sifatida emas, balki boshqa matnlar, madaniy kodlar, tarixiy xotira va ijtimoiy tajriba bilan uzluksiz aloqada shakllanadigan murakkab kommunikativ hodisa sifatida o‘rganish tendensiyasi kuchaydi. Bunday yondashuv badiiy diskursning mazmunini faqat matn tarkibidagi so‘z va gaplarning lug‘aviy ma’nosi bilan cheklab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Chunki ayrim birliklar o‘zining bevosita ma’nosidan tashqari, boshqa asar, obraz, syujet, diniy yoki mifologik manba bilan bog‘liq qo‘shimcha ma’no qatlamlarini ham faollashtiradi. Ana shu munosabatlar tizimi intertekstuallik tushunchasi orqali izohlanadi.

Intertekstuallikning lingvosemantik xususiyatlarini tadqiq etish, bir tomondan, matnda mavjud bo‘lgan til birliklarining ma’no tarkibini, ikkinchi tomondan, ularning boshqa matnlar bilan munosabatga kirishishi natijasida yuzaga keladigan yangi semantik imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, badiiy asarda “Don Kixot”, “Hamlet”, “Layli va Majnun”, “Yusuf”, “Farhod” yoki “Majnun” nomlarining qo‘llanishi oddiy atoqli ot vazifasini bajarish bilan cheklanmaydi. Ushbu nomlar muayyan madaniyat vakilining ongida jasorat, shubha, sadoqat, ishq, fidoyilik, fojiaviylik yoki ruhiy izlanish kabi assotsiatsiyalarni uyg‘otishi mumkin. Demak, intertekstual birlikning ma’nosi matn ichidagi kontekst hamda o‘quvchining fon bilimlari kesishgan nuqtada shakllanadi.

Intertekstuallik atamasi XX asrning ikkinchi yarmida, xususan, Yuliya Kristevaning 1960-yillar oxiridagi tadqiqotlari orqali ilmiy muomalaga keng kirib keldi. Kristeva M. Baxtinning dialogizm haqidagi qarashlarini [11] qayta talqin qilib, har qanday matn avvalgi matnlar bilan munosabatda shakllanishini ta’kidladi. Uning mashhur ta’rifida matn “iqtiboslar mozaikasi” sifatida tasavvur qilinadi: yangi matn oldingi matnlarni o‘ziga singdiradi va o‘zgartiradi [1]. Bu qarash matnni mustaqil, mutlaq chegaralangan tuzilma sifatida emas, balki madaniy belgilar va nutqiy tajriba almashinuvi maydoni sifatida anglash imkonini beradi.

R. Barthes matnni yagona muallif irodasining mahsuli sifatida ko‘rishdan voz kechib, unda turli madaniy manbalar, iqtiboslar va kodlar kesishishini ta’kidlaydi [3]. Bunday yondashuvda ma’no faqat muallif tomonidan tayyor holda berilmaydi, balki matnni o‘qish jarayonida o‘quvchi bilan o‘zaro munosabat asosida ham shakllanadi. Biroq badiiy tahlilda muallifning tarixiy shaxsiyati va kommunikativ niyatini butunlay inkor etish to‘g‘ri emas. Intertekstual munosabat muallif tomonidan ongli ravishda tashkil etilishi ham, madaniy an’ana orqali beixtiyor yuzaga kelishi ham mumkin.

Metodologiya

Badiiy diskursda intertekstuallik turli sathlarda namoyon bo‘ladi. Uning eng ko‘zga tashlanadigan shakli iqtibosdir. Iqtibos avvalgi matndan olingan parchaning yangi matnga aynan yoki qisman kiritilishidir. Iqtibos qo‘shtirnoq, kursiv, epigraf, muallif nomi yoki manba ko‘rsatkichlari bilan belgilanishi mumkin. Biroq badiiy asarda iqtibos har doim ham grafik jihatdan ajratilmaydi. U muallif nutqiga singdirilgan, sintaktik jihatdan moslashtirilgan yoki leksik o‘zgarishga uchragan holda ham kelishi mumkin.

Alluziya — boshqa matn, tarixiy voqea, mifologik obraz, diniy rivoyat yoki mashhur shaxsga bilvosita ishora qilish usulidir. Alluziyada manba ko‘pincha to‘liq nomlanmaydi; uni anglash uchun kitobxonning fon bilimlari zarur. “Majnun kabi”, “Hamletona ikkilanish”, “Don Kixotona kurash” kabi ifodalar alluziv birliklar sifatida muayyan obrazlar tizimini faollashtiradi. Alluziya ixcham shaklda katta hajmdagi mazmunni ifodalashi bilan tavsiflanadi. Birgina atoqli ot yoki sifatlovchi birlik qahramonning ruhiy holati, xatti-harakati va taqdiriga oid assotsiatsiyalarni uyg‘otishi mumkin.

Intertekstual aloqa faqat leksik birliklar orqali emas, balki grammatik va kompozitsion vositalar orqali ham yuzaga keladi. Masalan, avvalgi asardagi sintaktik parallelizmning takrorlanishi, mashhur she’riy vazn yoki qofiya tizimiga taqlid qilish, hikoya boshlanishining an’anaviy formulasi, qahramonlar juftligi yoki syujet ketma-ketligining qayta ishlanishi matnlararo munosabatni ko‘rsatishi mumkin. Bunday holatlarda intertekstual signal bitta so‘zda emas, balki matnning strukturaviy tuzilishida mujassam bo‘ladi.

Intertekstual birlikning ma’nosi bir necha qatlamning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Birinchi qatlam — denotativ ma’no. U birlikning bevosita lug‘aviy yoki predmetli mazmunini anglatadi. Masalan, “Yusuf” nomi muayyan diniy-tarixiy shaxsni bildiradi. Ikkinchi qatlam — konnotativ ma’no bo‘lib, ushbu nom bilan bog‘liq go‘zallik, sabr, sinov, poklik yoki sadoqat kabi qo‘shimcha mazmunlarni qamrab oladi. Uchinchi qatlam — assotsiativ ma’no bo‘lib, kitobxon xotirasida faollashadigan obrazlar, voqealar va matnlar majmuasini anglatadi. To‘rtinchi qatlam — pragmatik ma’no bo‘lib, muallifning muayyan ishorani qanday maqsadda qo‘llaganini — maqtash, tanqid qilish, kinoya bildirish, taqqoslash, ogohlantirish yoki baholashni ifodalaydi.

Intertekstual ma’no kontekstga bevosita bog‘liq. Bir xil birlik turli asarlarda turlicha semantik vazifalarni bajarishi mumkin. Masalan, “Majnun” obrazi bir kontekstda ishq yo‘lida o‘zligini unutgan oshiq timsoli bo‘lsa, boshqa kontekstda jamiyat me’yorlariga sig‘maydigan, ruhiy jihatdan iztirob chekayotgan shaxsni ifodalashi mumkin. Zamonaviy matnda esa bu nom istehzo yoki mubolag‘a vositasiga aylanishi ehtimoldan xoli emas. Demak, intertekstual birlikning ma’nosi manba matndan avtomatik tarzda ko‘chmaydi, balki yangi matnning g‘oyaviy-estetik tizimida qayta kodlanadi.

Intertekstual birliklarning muhim xususiyatlaridan biri semantik kondensatsiyadir. Bunda kichik til birligi katta hajmdagi madaniy axborotni ixcham shaklda ifodalaydi. Masalan, “Hamlet” nomi ikkilanish, shubha, ichki monolog, axloqiy tanlov va fojiaviy ong bilan bog‘liq semantik maydonni faollashtirishi mumkin. “Don Kixot” esa idealizm, xayolparastlik, adolatsizlikka qarshi kurash hamda voqelik bilan tasavvur o‘rtasidagi ziddiyatni anglatadi. Ushbu

ISSN 3060-5059 (Online)

nomlarning semantik hajmi ularning lug‘aviy ta’rifidan ancha kengdir.

Intertekstuallikda semantik transformatsiya ham muhim o‘rin tutadi. Yangi matn manba obrazini aynan takrorlamasdan, uning ayrim belgilarini o‘zgartirishi, kuchaytirishi yoki inkor etishi mumkin. Masalan, klassik oshiq obrazining zamonaviy asardagi istehzoli talqini an’anaviy ishq konsepsiyasini qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Bunday transformatsiyada manba matnning dastlabki semantik yadrosi anglanadi, biroq yangi kontekst unga qo‘shimcha baholovchi ma’no yuklaydi.

Muhokama va tahlil

O‘zbek badiiy tafakkurida intertekstual aloqalarning muhim manbalari mumtoz adabiyot, xalq og‘zaki ijodi, diniy-ma’rifiy meros va tarixiy xotiradir. Alisher Navoiy asarlarida qur’oniy qissalar, payg‘ambarlar tarixi, tasavvufiy timsollar va oldingi adabiy an’analarga murojaat qilish keng uchraydi. Yusuf obrazi, Layli va Majnun qissasi, Farhod timsoli yoki Iskandar haqidagi rivoyatlar keyingi adabiyotda ham qayta talqin qilinib, yangi davrning estetik va ijtimoiy ehtiyojlariga moslashtirilgan. Bu obrazlar faqat syujetni eslatib qolmay, sabr, ishq, komillik, adolat, fidoyilik va ma’naviy izlanish kabi konseptual ma’nolarni ham faollashtiradi.

O‘zbek she’riyatida Erkin Vohidov ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda maqol, epigraf va boshqa matnlar bilan bog‘liq intertekstual unsurlarning estetik vazifalari ko‘rsatib berilgan [9]. Xalq maqoli yoki hikmatli iboraning she’riy matnga kiritilishi milliy xotirani faollashtiradi, muallif fikrini ixchamlashtiradi va o‘quvchi bilan umumiy madaniy tajriba asosida muloqot o‘rnatadi. Bunda maqolning dastlabki ma’nosi saqlanishi ham, yangi kontekstda kinoyaviy yoki tanqidiy tus olishi ham mumkin.

Rus adabiyotida intertekstuallik klassik matnlar, folklor, diniy an’analar va jahon adabiyoti bilan aloqalar orqali namoyon bo‘ladi. A. S. Pushkin ijodida antik va Yevropa adabiy an’analariga murojaat qilish, F. M. Dostoyevskiy romanlarida Bibliya motivlari va boshqa mualliflar bilan yashirin dialog, M. Bulgakovning “Мастер и Маргарита” romanida Injil syujeti va Faust an’anasining qayta ishlanishi intertekstual tahlil uchun muhim misollardir. Bu asarlarda manba matnlar yangi badiiy olamga ko‘chirilganda, ularning ma’nosi o‘zgaradi: diniy motivlar axloqiy-falsafiy savollarni chuqurlashtiradi, klassik obrazlar esa zamonaviy voqelikni baholash vositasiga aylanadi.

Jahon adabiyotida J. Joyce, T. S. Eliot, J. L. Borges va boshqa ijodkorlarning asarlarida intertekstual munosabatlar murakkab kompozitsion va semantik tizimni hosil qiladi. T. S. Eliotning “The Waste Land” poemasida mifologik, diniy va adabiy manbalarga ishoralar zamonaviy insonning ma’naviy parokandaligini tasvirlashga xizmat qiladi. J. Joyce asarlarida antik syujetlar zamonaviy shahar hayoti bilan qiyoslanib, qadimiy va zamonaviy tajriba o‘rtasida murakkab munosabatlar shakllantiriladi. Borges hikoyalarida esa mavjud kitoblar, mualliflar va xayoliy manbalarga murojaat qilish matnning o‘zi, mualliflik va haqiqat tushunchalarini muammolashtiradi.

Ushbu misollar qiyosiy tahlil asosida uchta muhim xulosa chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, intertekstual manbalar milliy-madaniy xotira bilan chambarchas bog‘liq. Ikkinchidan, bir xil manba obrazi turli davr va diskurslarda yangi baholovchi ma’no kasb etishi mumkin. Uchinchidan, intertekstuallik milliy adabiyotlarni bir-biridan ajratib turuvchi vosita bo‘lish bilan birga, umumiy madaniy kodlar va tarjima orqali ular o‘rtasida aloqalar o‘rnatishga xizmat qiladi.

XULOSA. Badiiy diskursda intertekstuallik matnning boshqa matnlar, madaniy kodlar va jamoaviy xotira bilan munosabatga kirishishi natijasida yuzaga keladigan ko‘p qatlamli lingvosemantik hodisadir. Uning nazariy asoslari Baxtinning dialogizm konsepsiyasi, Kristevaning intertekstual yondashuvi va Genettening transtekstuallik tasnifi bilan chambarchas bog‘liq. Rus tilshunosligida Arnold, Fateyeva, Chernyavskaya va boshqa olimlarning tadqiqotlari ushbu hodisaning lingvistik shakllari hamda matnlararo aloqalar tipologiyasini aniqlashtirishga xizmat qilgan. Tahlil natijasida intertekstuallikning iqtibos, alluziya, reminissensiya, epigraf, parafraz va pretsedent birliklar kabi asosiy shakllari farqlandi. Ushbu birliklar leksik sath bilan cheklanmay, grammatik, kompozitsion va janriy sathlarda ham namoyon bo‘lishi mumkin. Ularning semantik tarkibida denotativ ma’no bilan bir qatorda konnotativ, assotsiativ, baholovchi va pragmatik komponentlar muhim o‘rin egallaydi. Intertekstual birliklar badiiy matnda semantik kondensatsiya, muallif pozitsiyasini ifodalash, kinoya yaratish, obrazni chuqurlashtirish, kompozitsion yaxlitlikni ta’minlash va o‘quvchining madaniy xotirasini faollashtirish vazifalarini bajaradi. Ularning talqini manba matnning mazmuni, yangi kontekst va kitobxonning fon bilimlari o‘rtasidagi munosabatga bog‘liq. Shu sababli bir xil intertekstual signal turli o‘quvchilar tomonidan turlicha anglanishi mumkin. O‘zbek, rus va jahon adabiyoti materiallari intertekstual manbalarning milliy-madaniy xususiyatlarini ko‘rsatadi. O‘zbek adabiyotida mumtoz meros, xalq og‘zaki ijodi, qur’oniy va tarixiy-badiiy manbalar, rus va Yevropa adabiyotida esa antik mifologiya, Bibliya, folklor va klassik adabiy an’analar muhim pretsedent qatlamlarni tashkil etadi. Biroq bunday farqlar qat’iy va o‘zgarmas chegaralarni anglatmaydi: global adabiy jarayonlar, tarjima va madaniyatlararo muloqot natijasida manbalar o‘zaro almashinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – 4-е изд. – М. : Советская Россия, 1979. – 318 с. – URL: Национальная электронная библиотека. НЭБ [000199_000009_007650997]
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества : сб. избр. тр. – М. : Искусство, 1979. – 423 с., 1 л. портр. – URL: Российская государственная библиотека. Search RSL
3. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с. – URL: Shumen universiteti kutubxonasi. Eclipse
4. Genette G. Palimpsests : Literature in the Second Degree / trans. by C. Newman and C. Doubinsky. – Lincoln : University of Nebraska Press, 1997. – XI, 490 p. – URL: American Academy in Rome kutubxonasi. library.aarome.org

ISSN 3060-5059 (Online)

5. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность : сб. ст. / науч. ред. П. Е. Бухаркин. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – 443 с. – URL: Национальная электронная библиотека. НЭБ [000200_000018_RU_NLR_bibl_75015]
6. Фатеева Н. А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов. – М. : Агар, 2000. – 280 с. – URL: Armaniston kutubxonalari yig‘ma katalogi. armunicat.nla.am
7. Чернявская В. Е. Лингвистика текста : поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность : учеб. пособие. – М. : ЛИБРОКОМ, 2009. – 245 с. – URL: Российская государственная библиотека. Search RSL
8. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М. : Наука, 1987. – 261 с. – URL: Google Books. books.google.com
9. Yodgorov H., Obidova D. Badiiy matnda intertekstuallik // Guliston davlat universiteti axborotnomasi. Gumanitar-ijtimoiy fanlar seriyasi. – 2023. – № 1. – URL: GulDU axborotnomasi arxivi. Maqola rekvizitlari dastlabki ro‘yxat bo‘yicha saqlandi. guldu.uz
10. Kristeva J. Desire in Language : A Semiotic Approach to Literature and Art / ed. by L. S. Roudiez; trans. by T. Gora, A. Jardine, and L. S. Roudiez. – New York : Columbia University Press, 1980. – XI, 305 p. – URL: Bibliothèque nationale de France. catalogue.bnf.fr
11. Allen G. Intertextuality. – 2nd ed. – Abingdon, Oxon : Routledge, 2011. – VI, 244 p. – URL: Irlandiya Milliy kutubxonasi. catalogue.nli.ie
12. Eliot T. S. The Waste Land and Other Poems. – London : Faber and Faber, 1940. – 79 p. – URL: 1940-yilgi nashr tavsifi. rookebooks.com
13. Joyce J. Ulysses. – Paris : Shakespeare and Company, 1922. – URL: New York Public Library raqamli kolleksiyasi. NYPL Digital Collections